

تأثیر وقف بر مدیریت سنتی آب بلده فردوس راهی برای پویایی ارزش‌های معنوی و رفاه اجتماعی

کاظم مختارنیا*، کارشناس ارشد مرمت و احیای بناها و بافتهای تاریخی، کارشناس اداره کل میراث فرهنگی خراسان جنوبی
رضا رحیم‌نیا، دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناها و بافتهای تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان
* تلفن مولف اصلی: ۰۹۱۵۳۳۵۵۱۸۸، پست الکترونیکی: Mokhtarnia.kazem@Gmail.com

چکیده

وقف، جزء ارزش‌های الهی است که بعنوان آموزه ای دینی و به صورت سنتی رایج، در طول تاریخ در جریان بوده است، که از قبل آن واقف می‌توانسته در دوران بعد از حیات خود اموال خود را در جهتی که می‌خواسته مدیریت کند که البته نیت اصلی این سنت در جهت گسترش ارزش‌های معنوی صورت می‌گرفته است. در جوامعی که اقتصاد و تولید وابسته به کشاورزی بوده است، موقوفه‌ها از درون همین عوامل اصلی مَشی زیستن انتخاب می‌شدند مانند: آب، زمین، محصولات کشاورزی و ... در این میان به نظر می‌رسد موضوع وقف آب، به دلیل اینکه مهمترین عنصر برای به حرکت انداختن چرخه اقتصاد کشاورزی است و نقش حیاتی و عمده در حیات مردم ایفا می‌نماید نقش سازنده تری داشته است. گاهی سنت وقف تأثیرات شگرفی بر سیستم مدیریت آب نیز می‌گذارد یکی از این مصادیق آب بلده شهر تاریخی فردوس (تون) است که بیش از نیمی از آن در دوره‌های مختلف توسط مردم و بانیان آن وقف شده است. این موضوع باعث شده است در آمد زیادی از این سیستم صرف امور معنوی و عام‌المنفعه شود؛ در نتیجه نقش و اهمیت مدیریت آب در جامعه و فعالیت‌های اجتماعی و خصوصاً اجتماعی-مذهبی به خوبی نمود می‌یابد. در این مطالعه تأثیرات وقف بر مدیریت سنتی آب بلده فردوس که موجب تحقق فعالیت‌های عام‌المنفعه و حیات در شهر گردیده و خود موجب رونق اجتماعی و اقتصادی در میان سایر مردم نیز گردیده است، به بحث گذاشته شود.

کلمات کلیدی

وقف، مدیریت آب بلده، فعالیت‌های عام‌المنفعه، رفاه اجتماعی

مقدمه

وقف به عنوان سنتی کهن، در جهت تعالی ارزش‌های معنوی، در طول تاریخ آدمی را همواره به خود جذب می‌کرده است. جذبه‌ی این سنت پسندیده را از جهات مختلف می‌توان دید؛ انجام یک فریضه حسنه با نیت باقیات-الصالحات، گسترش و یا حمایت از یک نوع فعالیت خاص (اعم از مذهبی، علمی، اجتماعی و ...)، مدیریت و برنامه ریزی برای ثروت توسط شخص بعد از فوتش و ... که در تمامی موارد ذکر شده نیت خیر و گام نهادن در جهت تعالی و ارزش‌های معنوی به طور مشترک، بسیار با اهمیت است.

نقش مدیریت در مبحث وقف موضوعی بسیار وسیع، پیچیده و جالب توجه است که واقف با دیدی وسیع و همه جانبه برای بقاء و گسترش نیت خود، منابعی را تعیین و برنامه‌ای مناسب را در جهت پویایی آن در وقف‌نامه تدوین می‌کند، که می‌توان به عنوان مدیریت ثروت از آن سخن به میان آورد. در جوامعی که اقتصاد آنها برپایه کشاورزی استوار است به نظر می‌رسد بحث وقف و مدیریت ثروت بیشتر پیرامون موضوعات خاص مانند: آب و زمین متمرکز می‌شود، که حاصل و ثمره‌ی مدیریت این منابع ثروت را در جهت حفظ و گسترش ارزش‌های معنوی و نیز نمود آن را در کالبد و ساختار شهری (به صورت بناهای عام‌المنفعه) به وضوح می‌توان مشاهده کرد. این موضوع ضرورت و اهمیت پژوهش در این حوزه را بیش از پیش ایجاب می‌کند تا درس‌هایی مفید و راه‌گشا برای زندگی امروز و نیز حفاظت از داشته‌های فرهنگی‌یمان برگیریم.

در پژوهش پیش‌روی، با اشاره به وقف در آب بلده‌ی شهر تاریخی فردوس (تون)، که به عنوان یک آموزه دینی و نیز منبع ثروتی برای پویایی برنامه‌ی مدیریتی آن در نظر گرفته شده است، تاثیر آن بر کالبد شهر و احداث و پایش بناهای عام‌المنفعه (که غالباً مذهبی بوده اند)، تا حد امکان مورد بررسی قرار خواهد گرفت. چگونگی تاثیر وقف بر مدیریت سنتی آب بلده و آموزه‌های برگرفته از آن برای احیاء بناهای ارزشمند تاریخی- که اکثر آنها موقوفاتی بوده‌اند که، با ثروت حاصله از مدیریت آب بلده پایش می‌شده اند- مسأله مورد نظر در این پژوهش است. در این خصوص سعی شد با مراجعه به اسناد تاریخی (وقف‌نامه‌ها)، منابع کتاب‌خانه‌ای و مطالعات میدانی به اطلاعات جامع‌تری برای رسیدن به نتیجه‌ی مطلوب گام برداریم.

در ادامه با اشاره به موضوع زلزله‌ی سال ۱۳۴۷ هـ.ش که در این شهر اتفاق افتاده و منجر به تغییراتی در نوع مدیریت منابع مالی حاصله از آب بلده برای پایش بناهای عام‌المنفعه و مذهبی شهر تاریخی شده است پرداخته و با آسیب شناسی آن سعی خواهد شد به ارائه پیشنهاداتی برگرفته از آموزه‌های تاریخی، درخصوص مرمت و احیاء این ابنیه و نیز شهر تاریخی بپردازیم.

در این مقاله، سعی خواهیم کرد پس از نگاهی گذرا به مبحث وقف و شاخصه‌های آن در رابطه با مدیریت ثروت، به معرفی آب بلده و وقفیات آن و تاثیر مدیریت منابع حاصله از آن در گسترش ارزش‌های معنوی و پیدایش بناهای عام‌المنفعه بپردازیم و با اشاره به زلزله سال ۱۳۴۷ هـ.ش شهر فردوس، به آسیب شناسی مدیریت منابع، برای مرمت و تعمیر بناهای مذکور در پی زلزله پرداخته و به دنبال پیشنهاداتی برای احیاء این بناها باشیم.

۱- نگاهی گذرا پیرامون وقف

وقف را می‌توان به جرأت از مهم‌ترین روش‌های مدیریت در رابطه با مسائل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی در هر جامعه قلمداد کرد. بروز این موضوع پر اهمیت در ظاهر به نظر می‌رسد فقط برای نیات مذهبی و الهی تحقق می‌یابد اما اگر با نگاهی موشکافانه به موضوع بنگریم، متوجه خواهیم شد نیات مذهبی و ارتقاء ارزش‌های الهی را می‌توان به عنوان مهم‌ترین نیت در موضوع وقف به‌شمار آورد اما اهداف مهم دیگری در کنار آن مورد نظر واقف است؛ وی با تدوین برنامه‌ای دقیق برای مدیریت اهداف خود در زمان بعد از حیاتش در این دنیا، برنامه ریزی در خور

توجهی می‌کند. و به زبان دیگر کسی که ثروت خود را وقف می‌کند یک چرخه مدیریتی پویا را برای رسیدن به اهداف و همچنین حفاظت از ثروت خویش در دوران پس از مرگ خود طراحی می‌کند.

این در حالی است که بسیاری از فعالیت‌های شهری که در دوره‌های گذشته، ما آنها را نشانی از مدیریت شهری در شهرهای تاریخی برمی‌شمیریم ناشی از مدیریت پویای سنت وقف است. "آنگونه که تاریخ شهادت می‌دهد موقوفات پیوسته متناسب با نیازهای اجتماعی بوجود آمده‌اند. در مناطق خشک و کویری احداث آبنبارها برای تأمین آب آشامیدنی، در مسیر کاروان‌ها ساخت کاروانسراها، در محیط‌های مستعد علمی احداث مدارس و در مناطق نیازمند تأسیس در مانگاه‌ها و بیمارستان‌های موقوفه از جمله اقدامات واقفان مسلمان است" (باقری ۱۳۸۵، ۶۰)، همچنین شکل‌گیری و احداث بسیاری از تأسیسات زیرساختی شهرها مانند قنوات و سازه‌های آبی و مدیریت آنها در شهرهای تاریخی نمونه‌هایی از مصادیق تأثیر این فریضه (وقف) در شهر و شهرسازی است.

فعلیت بخشیدن به هر عملی مخصوصاً اعمالی که در رابطه با امور معنوی صورت می‌گیرد بسته به انگیزه‌ها و نیات مجری آن دارد. علل و انگیزه های وقف را در موارد زیر می توان بررسی کرد (شهابی، ۱۳۷۸، ص: ۲۵):

- عبادی و مذهبی
- تمایل انسان به حب ذات (پس از مرگ جز نامی از کسی چیزی باقی نمی ماند). لذا پس از مرگ باید نام خود را جاوید و ماندگار سازد و وقف وسیله ای برای جاوید ساختن نام است.
- برنامه ریزی شخص برای حفظ اموال در دوران حیات و مخصوصاً دوران بعد از مرگ: گروهی ثروت زیادی دارند شاید به این فکر باشند که اموال آنها پس از مرگ آنطور که می خواهند حفظ نشود و وارثان و کسان دیگری که اموال را در دست می گیرند نتوانند آنرا حفظ کنند پس اموال را وقف می کنند تا هم بهره اخروی را برده باشند و هم برنامه ریزی هدفمند برای حفظ آن در آینده را خودشان انجام می دهند.
- تردید به استفاده نادرست و خلاف شرع از اموال توسط وارثان.
- اقتصادی
- مردمی
- تربیتی

برای رسیدن به پاسخی مناسب برای جواب مسئله پژوهش، به نظر می‌رسد در ابتدا بهتر است به صورت مختصر برخی از تعاریف وقف و موضوعات مرتبط با آن را به میان آوریم. موضوعاتی مانند تعاریف وقف، موقوفه، واقف و وقفنامه که به اختصار تعاریف آنها را به بحث خواهیم گذاشت:

وقف: محقق حلی (جعفر بن الحسن الهذلی الحلی المتولی بالحلّه سنه ۶۷۶ ه ق) صاحب کتاب معروف شرایع الاسلام در تعریف وقف گفته است: «الوقف عقد ثمرته تحبیس الاصل و اعطای المنفعه» وقف عقدی است که ثمره آن حبس اصل و رها کردن منافع است. تسبیل کردن منافع یعنی صرف کردن مال در جهتی که واقف تعیین کرده است. (عطایی، ۱۳۸۳، ص: ۵۲).

موقوفه: موقوف باید دارای چهار شرط باشد: ۱- عین باشد (یعنی طلب، مال مجهول و در کل دین خدا نباشد) ۲- مملوک باشد (قابلیت تملک داشته باشد) و مقوم باشد. ۳- با باقی ماندن عین، قابل انتفاع باشد. ۴- به تصرف در آوردن آن صحیح باشد (عطایی، ۱۳۸۳، ص: ۵۶).

واقف: واقف باید عاقل، بالغ و جایزالتصرف باشد (عطایی، ۱۳۸۳، ص: ۵۶).

وقفنامه: همان سند وقف است در این سند ضمن آوردن مشخصات وقف، واقف در آن درباره مسایل مربوط به اداره موقوفه و چگونگی صرف عواید آن و سایر مسایل تعیین تکلیف کرده است (شهابی، ۱۳۷۸، ص: ۲۲).

اما بعد از ذکر علل و تعاریف وقف باید در مورد موضوع ثروت در شهرهایی مانند فردوس- که اقتصادش وابسته به کشاورزی بوده است- مباحثی هر چند کوتاه و در اندازه حوصله نوشتار پیش‌روی را مورد بررسی قرار دهیم. "این

بحث که حتماً در کنار تولید ثروت و درآمد می‌باید به نحوه‌ی توزیع ثروت در جامعه توجه بشود بحث استراتژیک و اساسی است" (خوش‌چهره ۱۳۸۴، ۱۲۱)، زیرا در وقف نوع ثروت و مدیریت آن بسیار حائز اهمیت است و می‌تواند در بسیاری از موارد در این خصوص تعیین کننده باشد.

در بسیاری از شهرهای تاریخی کوچک، که نقش خود را در اقتصاد منطقه یا فرا منطقه از طریق کشاورزی (اقتصاد کشاورزی) ایفا می‌کرده‌اند دو موضوع به نظر می‌رسد اهمیت بیشتر و نقشی حیاتی دارد: آب و زمین. ثروت این موارد زمانی هویدا می‌شود که تعداد بسیاری از این شهرها در مناطق کویری و کم آب واقع شده است و از طرف دیگر از مهمترین امکانات زیرساختی و اساسی برای راه‌اندازی یک هسته‌ی اقتصاد کشاورزی، همین دو موضوع یاد شده است. در طول تاریخ همواره در این گونه جوامع درگیری‌های زیادی برسر موضوع زمین و مخصوصاً آب بین مردم و یا آبادی با آبادی دیگر رخ داده است که این اهمیت و حیاتی بودن آن را اثبات می‌کند. در این بین همان‌طور که اشاره شد موضوع آب از مرتبه بالاتری نسبت به زمین برخوردار است «... وَ جَعَلْنَا مِنْ أَلْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ وَ هَرْ حَيْزٌ زَنْدَه‌ای رَا از آب آفریدیم» (قرآن مجید، سوره انبیاء، آیه: ۳۰). این مایه‌ی حیات در زندگی کشاورزی که ارتباط مستقیم با تولید و یا به عبارتی آفرینش موجودی (نباتی) دارد دو چندان می‌شود. در طول تاریخی در این‌گونه جوامع موضوع وجایگاه آب به یک ثروت مهم و شاید بتوان گفت مهم‌ترین ثروت در بین ساکنان این شهرها تبدیل شده است. "ضرورت حیاتی و زیست‌شناختی این عنصر برای انسان منزلتی کاملاً منحصر به فرد دارد زیرا در میان مواد طبیعی، آب تنها عنصری است که هم به شکل ساده و طبیعی آن، بدون کمترین دانش فنی مصرف می‌شود و هم می‌تواند نسبت به پیشرفت دانش فنی، به لحاظ ماهیت فیزیکی و سیالش، فنون مهار، جابجایی و کسب انرژی را ایجاب کند." (حاجی ابراهیم زرگر ۱۳۸۸، ۳۴)

وقتی در جوامع یاد شده بحث ارزش‌های الهی و معنوی از یک طرف و موضوع مدیریت ثروت از طرف دیگر در سنت وقف مطرح می‌شود واقف بهترین و با ارزش‌ترین داشته‌ی خود را پیشکش می‌کند و با وقف آن هم قدم در جهت حفظ و پویایی ارزش‌های معنوی برداشته و همان‌گونه که می‌خواهد بعد از حیات خودش آن را حفظ و مدیریت می‌کند. آنچه در ادامه مد نظر است؛ معرفی آب بلده‌ی شهر تاریخی فردوس (تون) و اشاره به فریضه‌ی وقف و تأثیر آن بر مدیریت آب مذکور، و نیز نتایج حاصله در گسترش ارزش‌های معنوی، احداث بناهای عام-المنفعه و در نتیجه تحقق رفاه اجتماعی در این شهر خواهد بود.

۲- آب بلده

آب بلده را به تعبیری می‌توان یک رود مصنوعی، جاری در دشت فردوس قلمداد کرد. این تعبیر زمانی مورد توجه قرار می‌گیرد که این آب از بهم پیوستن چند رشته قنات و چشمه و تشکیل یک شاه‌جوی بوجود می‌آید. "آب بلده متشکل از ۱۴ رشته قنات و دو دهانه چشمه است که از اعصار گذشته و زمان‌های قدیم در دل کوه‌های شرقی فردوس حفر گردیده است" (میداندار ۱۳۶۹، ۱۴۴). دبی آب متغیر بوده، که حداکثر آن حدود ۳۰۰ لیتر بر ثانیه می‌باشد و در طی چند سال اخیر به علت خشکسالی دبی آب آن به ۱۵۰ لیتر بر ثانیه رسیده است" (پورسلطانی ۱۳۸۳، ۵).

"این آب حدود ۳۵ کیلومتر را طی می‌کند و دشت‌های تشنه و باغات را سیراب و در روزگاران قبل از زلزله ۱۳۴۷ بخش اعظمی از آب مصرفی شهر را تأمین می‌کرده است. امروزه این آب حدود ۲۳۸۲ هکتار از زمین‌های این منطقه را مشروب می‌کند. آب بلده، شامل ۷۶۸۰ فجان می‌باشد، که تعداد ۴۸۰ فجان "راه آب" یا به اصطلاح محلی "گم جوی" از آن کسر می‌گردد و ۷۲۰۰ فجان باقی مانده به ۳۲ طاقه تقسیم می‌شود و هر طاقه ۲۲۵ فجان است، در هر ۸ شبانه‌روز یک بار مالک و شارب می‌توانند از این آب استفاده نمایند هر شبانه‌روز به دو

● موقعیت شماتیک قنوات تشکیل دهنده آب بلده و ورودی آن به دشت فردوس ● فردوس قدیم ● فردوس جدید

شکل ۱- موقعیت ورودی آب بلده و فردوس قدیم و جدید
 مأخذ: www.earth.google.org (تاریخ دسترسی: دیماه ۱۳۹۰)

نهر تقسیم می‌گردد و هر نهر آب در یک شبانه‌روز ۴۸۰ فنجان می‌شود... و از طرفی هر فنجان معادل ۳ دقیقه در ساعت می‌باشد.

در دوره زمانی یک سال طرز تقسیم آب بلده به دو فصل به نام شتوی (زمستانه-زین) و سیفی (بهار- وُلگار) تقسیم می‌گردد. به این طریق از اول مهرماه تا اول تیر ماه (۹ ماه) را زین می‌نامند، که در این مدت به شرب زعفران و گندم و جو و گاهی باغات می‌رود، به طوری که هر ۸ روز یک‌بار باغات و مزارع را مشروب می‌شود که این ۸ روز را یک مدار می‌نامند. " (مهدی‌زاده، جوادی ۱۳۸۷، ۱۳۳-۱۳۸).

با توجه به اطلاعات مختصری که در مورد آب بلده آمد، پیش‌زمینه و دامنه‌ای از گستردگی حوزه‌ی اجتماعی، اقتصادی آن در ذهن ترسیم شد. نکته مهم در این رابطه مدیریت پیچیده‌ی این مجموعه بزرگ است که اطلاعات مبسوط‌تر و مفصل‌تر در این حوزه، از حوصله‌ی نوشتار پیش‌روی خارج است اما آنچه که این پژوهش در حوزه مدیریت به دنبال آن است؛ موضوع وقف و تأثیر آن بر مدیریت منابع حاصله از این ثروت با ارزش است. در ادامه با اشاره‌ای کوتاه، شمایی از دامنه وقف در حوزه آب بلده را بررسی می‌کنیم و سپس اثرات این سیستم را که در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی در شهر و کالبد شهر فردوس نمود یافته است را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۲-۱- وقفیات آب بلده

همان‌طور که در مطالب پیشین آمد به اهمیت آب به عنوان یک ثروت مهم در جوامعی که بر پایه اقتصاد کشاورزی مدیریت می‌شود و همچنین نقش آن در فریضه‌ی وقف به عنوان یک ثروت پویا اشاره‌ای مختصر شد. در شهر تاریخی فردوس (تون)، آب بلده به عنوان مهم‌ترین شریان حیاتی شهر و اقتصاد آن در حوزه وقف و سیستم مدیریتش نقش مهمی را ایفا می‌کند. "اگر نگوییم تمام حیات شهر دست‌کم نیمی از مسائل حیاتی آن در گذشته بدون شک و امروز با اندکی تردید به همین آب باز می‌گردد" (یاحقی ۱۳۷۴، ۴۶). مالکان در طول تاریخ بخش یا تمام سهم خود را از آب بلده با نیت متفاوت وقف می‌کرده‌اند "این امر باعث شده بیشتر از ۳/۴ این آب وقفی

باشد" (میداندار ۱۳۶۹، ۱۴۷). بخش اعظم وقف در مورد این آب، مشهور به موقوفه صفوی است؛ "پارهای از روایات شفاهی در مورد موقوفات شاه‌عباسی را اهالی کهن‌سال‌تر شهر سینه به سینه دریافت کرده‌اند؛ شاه عباس که برای زیارت از اصفهان به مشهد سفر می‌کرد از تون گذشت به هر دلیل یا به جهت فقر و تهیدستی اهالی یا استقبال مردم از وی، به موجب فرمانی ۲۰۵۷ فنجان [از ۷۲۰۰ فنجان] از آب بلده را به اصناف چهارگانه (علماء، صلحاء، سادات، فقرا) واگذار کرد" (یاحقی ۱۳۷۴، ۴۶). علاوه بر آن مردم این دیار همواره در طول تاریخ با نیت گوناگون به اندازه وسع، از داشته خود از این آب را وقف کرده‌اند، بطوریکه "امروزه از ۷۲۰۰ فنجان آب حدود ۴۴۰۰ فنجان از آن وقف شده است" (مهدیزاده و جوادی ۱۳۸۷، ۱۳۶). براین اساس ارزش و اعتبار سنت وقف و اهمیت آب بلده به عنوان مهم‌ترین داشته و ثروت مردم برای اهدا و تلاش برای گسترش آن در جهت نیل به اهداف معنوی برای ما تا اندازه‌ای روشن شد.

در ادامه تلاش خواهیم کرد به نتایج مدیریت بخشی از ثروت این آب توسط سیستم وقف، در حفظ و اشاعه‌ی ارزش‌های فرهنگی و معنوی و تأثیر آن در کالبد معماری و شهرسازی شهر فردوسی پرداخته و تأثیرات آن را بیشتر به بحث بگذاریم.

۲-۲- وقف و مدیریت ثروت آب بلده (گسترش و حفظ ارزشهای معنوی، فعالیت های عام المنفعه و تأثیر در کالبد معماری و شهرسازی فردوس تا سال ۱۳۴۷)

در مطالبی که گذشت، در رابطه با موضوع وقف و برنامه ریزی و مدیریتی که می‌تواند در رابطه با آب و مخصوصاً منابع حاصله از آن داشته باشد، به اندازه‌ای که بتوان اهمیت آن را یادآور شد، اشاراتی صورت گرفت. همان‌گونه که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شود؛ در حال حاضر این نکته برای ما مبرهن است که در شهر تاریخی فردوس، آب به عنوان مهم‌ترین و اصلی‌ترین عنصر، در سیستم مدیریت وقف ایفاء نقش می‌کند. البته برخی رقبات نیز در جدول مذکور آمده که بصورت مستقیم با موضوع آب در ارتباط است، اما بنا به نظر نویسنده مذکور در ردیف‌های دیگر آمده‌اند همانند: آسیاب، حمام، باغ و اشجار و زمین مزروعی که حیات و نقش آنها در زندگی جامعه بدون آب امکان پذیر نیست که مسلماً اضافه کردن آمار آنها به موضوع آب، کمیت آن را در جدول از رقم کنونی (۶۲٪) بالاتر خواهد برد.

جدول ۱- فهرست پراکندگی رقبات متصرفی اداره اوقاف شهرستان فردوس

ردیف	نوع رقبه	فراوانی	درصد
۱	زمین	۶۰	۱۸/۵٪
۲	زمین مزروعی	۳۷	۷/۴٪
۳	مغازه	۱۴	۰/۵٪
۴	ساختمان مسکونی	۲۵	۰/۹٪
۵	باغ و اشجار	۱۶	۰/۶٪
۶	آب	۱۷۲۳	۶۲٪
۷	آسیاب	۱	۰/۰۳٪
۸	مدرسه علوم دینی	۱	۰/۰۳٪
۹	مسجد	۷	۰/۲۵٪
۱۰	حسینیه و تکیه	۹	۰/۱۳٪
۱۱	بقعه	۳	۰/۰۶٪
۱۲	زمین تجاری	۸۳	۳٪
۱۳	زمین مسکونی	۱۰۷	۴٪
۱۴	زمین جهت استفاده صنعتی، اداری، ورزشی	۵۳	۲٪
۱۵	حمام	۱	۰/۰۳٪
۱۶	سایر موارد	۱۲	۰/۴۳٪
	جمع	۲۷۸۹	۱۰۰٪

(زال حسینی، ۱۳۸۵)

آنچه مسلم است در شهر تاریخی فردوس سنت وقف، بخشی از ثروت آب را مدیریت می‌کند. این ثروت آورده‌ای است برای شهر که در طول تاریخ توسط واقفان برای برنامه‌های مدنظرشان مورد استفاده قرار می‌گرفته است. شاید در ظاهر این امر موضوعی سطحی دیده شود اما اگر موشکافانه به این پدیده بنگریم در می‌یابیم سنت وقف نیروی محرک بسیاری از مسائل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در شهر است. برگزاری مراسم و برنامه‌های گوناگون مذهبی که سبب ترویج آموزه‌های معنوی و اخلاقی در جامعه است، کنترل بسیاری از معضلات اجتماعی همانند فقر و گام نهادن در جهت رسیدن به عدالت اجتماعی و بسیاری از موارد دیگر نمونه‌ای از خدمات این سنت پسندیده در جامعه است.

در ادامه با نگاهی تحلیلی، وقف‌نامه‌هایی که در آن‌ها آب بلده جزء رقبات وقف بوده است (و اکنون پرونده آنها در ارگان ذی‌ربط موجود است) را بررسی و مورد ارزیابی قرار داده‌ایم نکته شایان ذکر این که اعداد و ارقام مورد استفاده در این نوشته با مطالعه متن وقف‌نامه‌ها از پژوهش آقای علی زال حسینی با عنوان سیمای وقف در فردوس (تون) صورت پذیرفته است.

با مطالعه متن ۵۳ وقف‌نامه‌ای که در آنها نامی از آب بلده آمده و نیز توجه و واکاوی نیت واقف در زمینه‌هایی که قصد داشته تا منافع حاصل از آب را در آن راستا مدیریت نماید، توانستیم به دسته‌بندی و تفکیک فعالیت‌هایی که عموماً در زمینه‌ی فرهنگی-اجتماعی هستند، دست‌یابیم. فعالیت‌هایی که خود موجب شکل‌گیری و پویایی بسیاری از ارزش‌های معنوی در محیط اجتماعی شهر تاریخی فردوس شده است. این امر در مرحله‌ای فراتر موجب شده تا ما شاهد تأثیرات کالبدی و ساختاری آن در پیکر شهر در قالب بناها و مجموعه‌های عام‌المنفعه باشیم. در جدول شماره ۲ انواع فعالیت‌هایی که بر اساس نیت واقفان آمده است. همچنین فراوانی هر یک از این فعالیت‌ها و کمیت درصدی آن محاسبه شده است.

جدول ۲- طبقه بندی فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی براساس مدیریت منافع آب بلده در شهر فردوس

ردیف	فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی	فراوانی	درصد
۱	تعمیر و تجهیز بناها	۱۵	۳۵
۲	برپایی مراسم عزاداری و تعزیه	۳۵	۶۰
۳	تکریم زائران و در راه ماندگان	۶	۱۱/۳
۴	برگزاری اعیاد مذهبی	۱۸	۳۳/۹
۵	اطعام روزه داران و عزاداران	۲۱	۳۹/۶
۶	تکریم صلحا و علماء	۶	۱۱/۳
۷	نماز و روزه (صوم و صلاه)	۳	۵/۶
۸	تکریم فقرا و مساکین	۵	۲۶/۴
۹	سایر موارد دینی و فرهنگی	۱۴	۹/۴

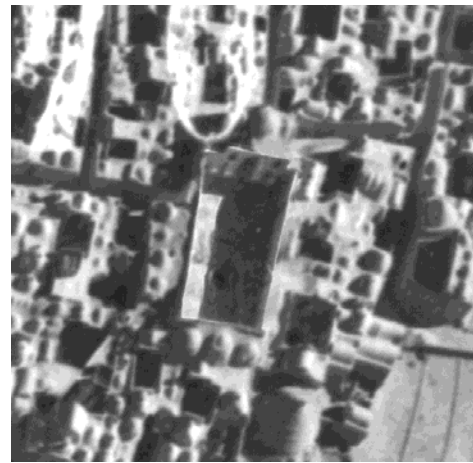
از نتایج بدست آمده از جدول فوق موضوع برپایی مراسم عزاداری و تعزیه، اطعام روزه‌داران و عزاداران و تعمیر و تجهیز بناها نسبت به دیگر فعالیت‌ها فراوانی و درصد بالاتری را به خود اختصاص داده است که این نشان دهنده‌ی اجر و قرب والاتر این فعالیت‌ها در بین مردم است.

در ادامه بحث ما سعی داریم در مورد برخی مکان‌ها و فضاهایی (یا همان بنا و مجموعه‌های معماری-شهرسازی) که فعالیت‌های مذکور موجبات شکل‌گیری و پایش آنها را فراهم می‌کند و که حتی ۳۵٪ از درآمد و منافع آب بلده برای تعمیر و مرمت آنها در برنامه مدیریتی وقف در نظر گرفته شده، بپردازیم.

اگر با دید معماری-شهرسازی به اولین مستندات که در حال حاضر از شهر تاریخی فردوس در دست داریم (که غالباً عکس‌های هوایی دهه‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ هـ.ش است) بنگریم، درمی‌یابیم؛ مهمترین بناها در زندگی شهری (یا فضاهای شهری) در سطح شهر و محله‌ها، توسط سیستم وقف شکل گرفته و پایش می‌شود. این موضوع بسیار گویاست که علاوه بر انجام فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی که مورد نظر واقف (اغلب در بازه زمانی مشخص و کوتاه) بوده، اهم فعالیت‌های عمومی ساکنان شهر در این گونه فضاها شکل می‌گرفته است به گونه‌ای که، این‌گونه بناها و فضاها با توجه به موقعیت قرارگیری‌شان در شهر و معابر شهری، عرصه‌ای برای فعالیت‌های روزمره و عمومی شهروندان و ساکنان محلات هستند. برطبق مستندات، تکیه‌ها از جمله مهم‌ترین ابنیه‌ای هستند که در ساختار شهری شهر تاریخی فردوس دارای کالبدی قوام یافته و تعریف شده هستند "در شهرهای قدیمی ایران تکیه، میدان و حسینیه فضاهای محصور بوده‌اند که در مسیر گذرهای اصلی شهر قرار داشته‌اند. این فضاها اغلب به صورت فضاهای عمومی، یعنی جزئی مهم از گذر اصلی یا به صورت فضای بسته، اما در ارتباط با گذر اصلی وجود داشته‌اند" (توسلی ۱۳۸۵، ۱۵۷)

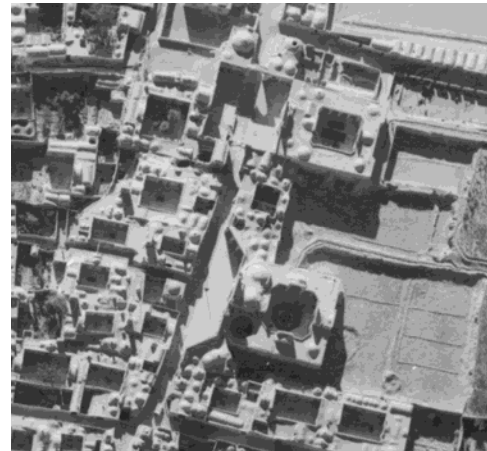
شکل ۳- تکیه محله تالار در عکس هوایی دهه‌ی ۱۳۴۰
مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور

شکل ۲- تکیه محله سادات در عکس هوایی دهه‌ی ۱۳۴۰
مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور

شکل ۵- میدانگاه اصلی شهر به همراه بناهای عام‌المنفعه
در کنار یکدیگر در عکس هوایی دهه‌ی ۱۳۴۰
مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور

شکل ۴- مجموعه مدارس حبیبیه و علیاء و تکیه
محله میدان در عکس هوایی دهه‌ی ۱۳۴۰
مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور

سیستم وقف در شهر تاریخی فردوس با پشتوانه منابعی که از مدیریت آب و بالأخص آب بلده بدست آورده بود توانست همپای بسیاری از عوامل و برنامه‌ریزی‌های مَخل در مدیریت شهری در زمینه فرهنگ‌سازی و اشاعه بسیاری از ارزش‌های معنوی و فعالیت‌های اجتماعی در همین راستا گام بردارد و تأثیر کالبدی و تلاش برای آفرینش مکان و فضایی برای آنها و نیز پایش آنها برای ما که امروز با بسیاری از این بناها و مجموعه‌ها سروکار داریم مُبرهن است.

اما رخداد زلزله‌ی ۱۳۴۷ هـ.ش تا حدی این سیستم مدیریت را مُزلزل کرد. در ادامه با بررسی نقش زلزله و اتفاقات بعد از این پدیده طبیعی بروی بخش‌هایی از سیستم وقف و موقوفات شهر فردوس سعی می‌کنیم در نهایت به آسیب‌شناسی آن بپردازیم.

۳- زلزله فردوس^۱ در سال ۱۳۴۷ و تاثیر آن در مدیریت منابع مالی وقف

شهر تاریخی فردوس در شهریور ماه ۱۳۴۷ ه.ش بر اثر زلزله دچار آسیب‌های کالبدی فراوان شد و قسمت‌هایی از بناهای شهر تخریب شد. بعد از زلزله مذکور، چنین می‌توان برداشت کرد که رویکرد آدمیان در رابطه با شهر آسیب دیده از زلزله با دوره‌های پیشین در رخداد این نوع حوادث متفاوت بود و آن این است که در این بار، بعد از زلزله، شهر تاریخی رها و بنیان شهری جدید در کنار شهر زلزله زده افکنده شده و شهر جابجا می‌شود. برای اینکه مردم به شهر تاریخی رجعت نکنند چهار محله از محلات پنج گانه فردوس را در سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۵۰ ه.ش با ادوات مکانیکی (لودر، بولدوزر، تراکتور) با خاک یکسان کرده و تنها عناصر مذهبی مانند مساجد و امامزاده و برخی مدارس دینی و برخی عناصر تأسیساتی مانند آب انبارها و حمام‌ها که جزء بناهای عام‌المنفعه محسوب و بسیاری از آنها با سیستم وقف مدیریت می‌شوند را باقی گذاشتند. اما از نظر زندگی و حیات شهری عملاً متروکه و کاربری خود را از دست دادند.

اگر امروز گذری به شهر تاریخی بزنیم مشاهده می‌شود بناهای مسجد جامع و امامزاده با سرزندگی در حیات شهر به ایفاء نقش می‌پردازد و در حال حاضر با وجود دوری این دو بنا از محل سکونت اهالی، جزء شلوغ‌ترین بناهای عمومی این شهر محسوب و مردم از تمام نقاط شهر به این دو بنا مراجعه می‌کنند. همچنین در شهر جدید (جابجا شده) از طرف مردم اقداماتی صورت گرفته که جالب توجه و در خور تأمل است. در شهر جدید بناهای مذهبی شکل گرفت که توسط مردم ساخته شدند. اهمیت موضوع در این است که این بناها اغلب تکیه‌ها و هیأت مذهبی‌اند، که مردم نام تکیه‌های شهر تاریخی را بر آنها نهاده‌اند (محله و تکیه‌ای که کالبد و ساختاری از آن باقی نمانده بود، حال دوباره در شهر جدید نام می‌یابد).

از تحلیل و رفتار شناسی مردم می‌توان دریافت، موضوع خاطره جمعی در فضاها و بناهای عام‌المنفعه که به جرأت همه‌ی آنها براساس سیستم وقف مدیریت می‌شوند، در شهر تاریخی به قوت باقی است. اما بعد از زلزله و متروکه شدن شهر تاریخی موضوع مدیریت منابع وقف (که آب بالاترین حجم آن را تأمین می‌کند) دچار تزلزل شد و ثروت حاصله از موقوفات اغلب در مکان و فضایی غیر از آنچه در وقف‌نامه‌ها مورد تأکید قرار گرفته (در شهر جدید) مورد استفاده قرار گرفته است. امروزه در شهر تاریخی بسیاری از مساجد، تکیه‌ها، آب‌انبارها و... نیمه ویران و متروکه هستند که مهم‌ترین علت آن عدم فعالیت و حضور مردم و بالطبع پایش و مرمت آنهاست که همه‌ی این موارد در وقف آنها پیش‌بینی شده بود.

^۱ - مطالب مربوط به زلزله شهر تاریخی فردوس و تحولات بعد از آن، برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد کاظم مختارنیا با عنوان: "در جستجوی راهکاری برای احیاء شهر تاریخی و رها شده فردوس" به راهنمایی دکتر حشمت‌اله متدین در دانشگاه تهران است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، نقش سنت وقف در مدیریت منابع و منافع آب بلده، ارزش بالای آب به عنوان یک ثروت، نقش تأثیرگذار آن در راستای گسترش ارزش‌های معنوی و آموزه‌های دینی و تأثیرات کالبدی که در طول تاریخ در شهر تاریخی فردوس داشته است برای ما تا حدی روشن شد. به جرأت می‌توان گفت شکل‌گیری و پایش بسیاری از بناهای عام‌المنفعه و مذهبی که، اغلب آنها در این شهر نقش فضاهای شهری (عرصه‌ای برای فعالیت‌های اجتماعی و خاص و در عین حال عمومی و روزمره) برای شهروندان را ایفا می‌کرده اند، وابسته به این سیستم مدیریت سنتی است.

همانطور که ذکر شد زلزله سال ۱۳۴۷ هـ.ش این مدیریت را تا حدی متزلزل کرد و با تصمیمات نادرست در زمینه جابجایی شهر، و تخریب بسیاری از بناهای شهر تاریخی، باعث شد منابع آب بلده در راستای بسیاری از اهداف معین در وقف‌نامه‌ها-که اغلب همان بناهای عام‌المنفعه در شهر تاریخی است- مصرف نشود و امروز ما شاهد ویرانی و خرابی بسیاری از آنها باشیم. با توجه به اقبال عمومی شهروندان شهر فردوس نسبت به داشته‌های فرهنگی‌شان در شهر تاریخی (شکوفای شدن موضوع خاطره جمعی در اذهان عمومی)، پتانسیل بسیار مناسبی برای حضور مستمر مردم در شهر تاریخی و بازشناسی ارزشهای نهفته در آن بوجود آمده است. در این راستا به نظر می‌رسد؛ مدیریت سنتی منابع آب بلده توسط سیستم وقف در جهت احیای بناهای مذهبی شهر تاریخی فردوس راهکاری بسیار مناسب و در خور توجه باشد. لازم به ذکر است پر رنگ کردن نقش مردم در مشارکت برای احیاء و حفاظت از این بناهای مذهبی، تعلق خاطرشان را نسبت به آنها و تداوم خاطره جمعی که در طول تاریخ همواره هویت آنها را شکل داده است، حفظ خواهد کرد. چه بسا که در طول تاریخ احداث، نگهداری، تجهیز و تعمیر بناهای عام‌المنفعه توسط مردم با سنت وقف صورت می‌پذیرفته است.

لذا پیشنهاد می‌شود؛ با جلب مشارکت بسیاری از تشکلهای مردم نهادی که- شاکله‌ی آنها در شهر تاریخی (قبل از زلزله ۱۳۴۷) در بناهای عام‌المنفعه (تکیه‌ها و مساجد و...) شکل گرفته و امروزه با همان نام‌های قدیمی- به فعالیت گسترده در شهر جدید مشغول‌اند، برای صرف درآمدهای موقوفات آب بلده، با نظارت سازمان میراث فرهنگی، در زمینه‌ی حفاظت و احیاء این ابنیه، برنامه‌ریزی‌های بلند مدت و کوتاه مدتی صورت گیرد. این موضوع می‌تواند موجب تداوم حضور مردم در محوطه شهر تاریخی، احیاء بناهای تاریخی- مذهبی و نیز صرف درست درآمدهای ناشی از مدیریت آب بلده توسط سیستم وقف شود، که بالطبع موجب پویایی ارزش‌های معنوی و فرهنگی خواهد بود.

تشکر و قدردانی

شایسته است از راهنمایی‌های ارزنده جناب آقای دکتر امین محمود زاده، آقای علی زال حسینی ریاست محترم دانشکده فنی و مهندسی شهرستان فردوس و آقای جواد قنبری کارشناس محترم اداره میراث فرهنگی شهرستان فردوس که ما را در انجام هر چه بهتر این پژوهش یاری رساندند کمال سپاسگذاری را داشته باشیم.

مراجع

- باقری، الف. (۱۳۸۵)، "نقش وقف در آبادی شهرها". نشریه میراث جاویدان: شماره ۵۵، ص ۵۷-۶۷
- پورسلطانی، ع. (۱۳۸۳). "گزارش انتقال و توزیع آب با لوله قنوت بلده شهرستان فردوس"، مدیریت جهاد کشاورزی شهرستان فردوس، ص ۳-۸
- توسلی، م. (۱۳۸۵). "حسینیه‌ها، تکایا، مصلی‌ها". مقاله موجود در کتاب معماری ایران دوره اسلامی گردآوری محمد یوسف کیانی، ص ۱۵۷-۱۶۸
- حاجی ابراهیم زرگر، الف. (۱۳۸۸)، "درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران"، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ص ۲۶-۴۸
- خوش چهره، م. (۱۳۸۴)، "جایگاه وقف در تأمین عدالت اجتماعی". سخنرانی چاپ شده در نشریه میراث جاویدان، سال سیزدهم، شماره ۵۱، ص ۱۲۰-۱۲۵
- زال حسینی، ع. (۱۳۸۷)، "سیمای وقف در فردوس (تون)"، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته الهیات (به راهنمایی دکتر عباسعلی تفضلی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد)، ص ۸۰-۲۲۱
- شهابی، م. (۱۳۷۸). "نقش وقف در تشکیل فضاهای شهری (مطالعه موردی: تهران در دوره قاجاریه)"، رساله دکتری رشته شهرسازی، دانشگاه تهران، ص ۲۰-۳۰
- عطایی، م. (۱۳۸۳). "وقف در فقه و حقوق اسلامی". مجله میراث جاویدان، سال دوازدهم، شماره ۴۵، ص ۴۹-۶۵
- مختارنیا، ک. (۱۳۸۹)، "در جستجوی راهکاری برای احیای شهر تاریخی و رهاشده فردوس"، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی (به راهنمایی دکتر حشمت الله متدین)، دانشگاه تهران، ص ۳۳-۲۰
- مهدی زاده، م.، جوادی، ح. (۱۳۸۷). "فردوس خورشیدی بر تارک کویر". انتشارات سخن گستر، مشهد، ص ۱۳۳-۱۴۵
- میداندار، ع. (۱۳۶۹). "اقتصاد کشاورزی اسلامیه". پایان نامه کارشناسی در رشته جغرافیا (به راهنمایی دکتر سید حسن مطیعی لنگرودی در دانشگاه فردوسی مشهد)، ص ۱۴۰-۱۵۰
- یاحقی، م.، بوذر جمهری، خ. (۱۳۷۴). "فردوس / تون تاریخ و جغرافیا". انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ص ۴۵-۵۰